

Transliterasiya – milli identikliyə böyük təhlükə mənbəyi kimi

Səbinə Məmmədzadə

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

sabinamammadzadeh@gmail.com

Xülasə - Məqalədə transliterasiya probleminin milli identikliyin pozulmasına göstərdiyi təsiri araşdırılmışdır. Qlobal informasiya mühitində transliterasiyanın əsas mübadilə elementlərindən biri olduğu, onun əhəmiyyəti və yaratdığı problemlər vurğulanmışdır. Qeyd edilən problemlər, eyni sözlərin virtual mühitdə bir neçə variantlarda verilməsi ilə nümunələrlə izah edilmişdir. Məqalədə transliterasiya probleminin virtual məkanda həlli, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin sadələşdirilməsi və milli identikliyin transliterasiya vasitəsilə qorunması üçün bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər - transliterasiya, romanizasiya, standart, virtual məkan, milli identiklik

I. GİRİŞ

Müasir dövrdə İnternet mühitində istifadə olunan dillərin bir-birinə göstərdikləri mənfi və müsbət təsirlərin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnternetdə ingilis dilinin daha böyük üstünlüyə malik olması, onun digər dil və dil daşıyıcılarına təsiri dilçilik sahəsinin əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Qlobal mühitdə aparılan ünsiyyətin daha geniş homogenliyi, şəbəkə və multimediyaya texnologiyalarının sürətli inkişafı dil müxtəlifliyinin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu da öz növbəsində dilçilik sahəsində əsas araşdırma mövzularından birinə çevrilmişdir [1].

Qeyd edilən dil müxtəlifliyi virtual məkanın ayrı-ayrı dil daşıyıcıları tərəfindən qeyri-bərabər şəkildə istifadəsinə səbəb ola bilər. Bu qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması isə həmin dillərin qlobal informasiya fəzasında ən geniş istifadə edilən ingilis dili ilə uyğunlaşdırılmasını (transliterasiyasını) zəruri edir. Müxtəlif dil daşıyıcıların transliterasiya cədvəllərindən istifadə etməklə öz milli dəyərlərini ictimaiyyətə düzgün çatdırması isə həmişə mümkün olmur. Beləliklə də milli identikliyin pozulması halları baş verir. Milli identikliyin pozulması problemi də transliterasiya sahəsinin informasiya təhlükəsizliyi baxımından araşdırılmasına zərurət yaradır.

II. TRANSLITERASIYA STANDARTLARININ ARAŞDIRILMASI

Hal-hazırda dünyada 7000-dən çox canlı dil siyahıya alınmışdır. Onların əksəriyyəti 100.000-dən az daşıyıcıya

malikdir. Lakin İnternetdə mövcud olan məlumatlar əsasən 11 dildə əlyətərlidir. Qeyd olunan 11 dil isə hazırda və ya tarixən güclü olan dövlətlərin milli dilləri hesab olunur. Multilingvistik İnternet isə məhz həmin dil daşıyıcılarının maraqlarına xidmət edir. Buna baxmayaraq, multilingvistik İnternetin qlobal lingvistik müxtəliflik nöqtəyi nəzərindən yenidən araşdırılması mövcud yanaşmaları bir qədər yaxşıya doğru təkmilləşdirməyə şərait yarada bilər [2].

İnternet Systems Consortium və Domain Name System tərəfindən aparılan araşdırmalara əsasən, Şimali Amerika kimi aşağı lingvistik müxtəlifliyə malik regionda ingilis dili üstünlük təşkil edir. Bundan əlavə, Afrika kimi lingvistik müxtəlifliyin yüksək həddə olduğu yerlərdə isə İnternetə çıxış bəzən, hətta qeyri-mümkündür [3].

Şübhəsiz ki, hər kəsin dil bilmək və öyrənmək qabiliyyəti eyni deyildir. Lakin buna baxmayaraq ingilisdilli olmayan istifadəçilər də internetdə məlumat axtarır geniş auditoriya və elmi akademik cəmiyyətə çıxış imkanı əldə etməyə çalışırlar. Sunol və Saturnonun fikrincə başqa dillərdə ingilis dilində aparılan tədqiqatlar başqa dillərdə aparılan tədqiqatlardan üstünlük təşkil edir və daha əlyətərlidir. Həmçinin digər dillərdə nəşr olunan məlumatlar bütünlükdə elmi ictimaiyyət üçün demək olar ki, çətin başa düşülən və analiz olunması qeyri-mümkün hesab olunur. Bu səbəbdən də ingilis dilini kifayət qədər öyrənmək mümkün olmadığı hallarda milli dillərin qlobal İnternet mühitində düzgün şəkildə əks etdirilməsi zəruriyyəti meydana gəlir. Bu məqsədlə həmin dillərin ingilis dili ilə (latın əlifbasının hərfləri ilə) uyğunlaşdırılması məsələsi meydana çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, İnternet istifadəçiləri xüsusilə ingilis dil biliyi zəif olan istifadəçilər lazım olan informasiyanı və ya məlumatın axtarışı zamanı açar sözlərin daxil edilməsində çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu zaman axtarış nəticəsində əldə edilən məlumatın relevantlığı birbaşa tərcümənin və ya transliterasiyanın dəqiqliyindən asılıdır [4].

Bildiyimiz kimi veb resursların əksəriyyəti daha geniş auditoriya üçün əlyətərlilə olmağına görə romanlaşdırılmışdır.

Romanlaşdırma dedikdə sözlərin hər bərhərflə latın dili qrafikasına çevrilməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan dünyada çoxsaylı Romanizasiya cədvəlləri (transliterasiya interfeysləri) qəbul edilmişdir. ISO9 tərəfindən Azərbaycan dili üçün 3 standart qəbul edilmişdir:

1. 1984-cü ildə Azərbaycanda istifadə edilən ərəb əlifbasının (İSO 233: 1984) hərflərinin latın qrafikasının hərflərinə transliterasiyası
2. 1993-cü ildə Ərəb qrafikasının hərflərinin transliterasiyası (ISO 233)
3. 1995-ci ildə Kiril simvollarının latın simvollarına konvertasiyası (Slavyan və qeyri-Slavyan dilləri üçün).

Bəzi təşkilatlar tərəfindən Azərbaycan dili üçün transliterasiya cədvəlləri qəbul olunmasına baxmayaraq, həmin cədvəllərin modifikasiyası və standartlaşdırma problemləri hələdə öz həllini tapmamışdır. Transliterasiya cədvəllərinin təkmilləşdirilməsi dedikdə diakritik işarələrin cədvəldən çıxarılması, bəzi simvolların cədvələ əlavə edilməsi və Azərbaycan dilinin fonologiyasına uyğun olmayan bəzi hərflərin əvəzlənməsi başa düşülür.

III. TRANSLITERASIYADA İDENTİKLİK PROBLEMI

Transliterasiya edilmiş materialların hər biri milli identikliyin qorunması üçün dəyərli bir resursa çevrilir. Buna baxmayaraq, müxtəlif dövrlərdə konvertasiya cədvəllərinə edilən çoxsaylı dəyişikliklər eyni sözlərin İnternetdə fərqli transliterasiya variantlarının yayılmasına səbəb olmuşdur. Bu problemin həlli Azərbaycan xalqının sosial və psixoloji, habelə mənəvi tərakkürünün müvafiq istiqamətdə dəyişdirilməsini, o cümlədən Azərbaycan dili üçün vahid transliterasiya standartının qəbul edilməsini zəruriyyətini yaradır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müxtəlif transliterasiya variantlarının yayılması milli identikliyin pozulmasına gətirib çıxarır. Bu problem, vahid transliterasiya standartının qəbul edilmədiyə bütün dillərdə mövcuddur. Məsələn, İnternetdə "Хрушев" soyadı üzrə axtarış etdikdə, aşağıda qeyd olunan 60 variantın olduğunu demək mümkündür:

*Hrushev, Hrushew, Hrushyev, Hrushyew, Hrushjev,
Hrushjew, Hruschev, Hruschew, Hruschyev,
Hruschyew, Hruschjev, Hruschjew, Hrushchev,
Hrushchew, Hrushchyevev, Hrushchyew, Hrushchjev,
Hrushchjew, Hruchhev, Hruchhew, Hruchhyev,
Hruchhyew, Hruchhjev, Hruchhjew, Hruwev,
Hruwew, Hruwyev, Hruwyew, Hruwjev, Hruwjew,
Xrushev, Xrushew, Xrushyev, Xrushyew, Xrushjev,
Xrushjew, Xruschev, Xruschew, Xruschyev,*

*Xruschyew, Xruschjev, Xruschjew, Xrushchev,
Xrushchew, Xrushchyevev, Xrushchyew, Xrushchjev,
Xrushchjew, Xruchhev, Xruchhew, Xruchhyev,
Xruchhyew, Xruchhjev, Xruchhjew, Xruwev,
Xruwew, Xruwyev, Xruwyew, Xruwjev, Xruwjew,
Khrushhev, Khrushew, Khrushyev, Khrushyew,
Khrushjev, Khrushjew, Khruschev, Khruschew,
Khruschyev, Khruschyew, Khruschjev, Khruschjew,
Khrushchev, Khrushchew, Khrushchyev,
Khrushchyew, Khrushchjev, Khrushchjew,
Khruchhev, Khruchhew, Khruchhyev, Khruchhyew,
Khruchhjev, Khruchhjew, Khruwev, Khruwew,
Khruwyev, Khruwyew, Khruwjev, Khruwjew*

[5].

Bu variantlardan hər biri transliterasiya edilən dillərin qrammatik, orfoqrafik və fonoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq qəbul edilmişdir. Başqa bir nümunə isə Azərbaycan soyadı olan "Quliyev" soyadı ilə bağlıdır. Belə ki, bu soyad Quliyev, Quliev, Kuliev, Kuliyyev, Guliyev və Guliev kimi çoxsaylı formalarda transliterasiya edilmişdir. Bu fərqli formaların yaranma səbəbi əsasən rus dilinin Azərbaycan dilinə uzun müddət göstərdiyi təsiri ilə bağlıdır. Beləliklə, transliterasiya edilən "Q" və "y" hərfləri uzun illər beynəlxalq aləmdən təcrid olunmuş Azərbaycan dilindən ilk olaraq rus dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq kiril əlifbasına müvafiq olaraq "K" və "e" kimi transliterasiya edilərək daha sonra digər dillərə də yanlış olaraq "K" və "e" kimi transliterasiya edilmişdir. Nəticə etibarilə onu qeyd etmək olar ki, çoxlu sayda ad, soyad və yer adlarının identikliyi pozulmuşdur.

Ümumiyyətlə, transliterasiya problemi səbəbindən meydana gəlmiş identiklik məsələləri bəzi siyasi və sosial amillərdən asılı olmuşdur. Belə ki, müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisi müəyyən dövrlərdə müxtəlif dövlətlər tərəfindən işğal edilmişdir. Hər işğalçı dövlət özü ilə yeni mədəniyyət, ənənə və dil xüsusiyyətləri gətirmişdir. Ərəb Xilafəti tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsi və bununla da İslam dininin yayılması ilə əlaqədar burada istifadə edilən qədim latın əlifbasının sıxışdırılıb və ərəb əlifbası ilə əvəz edilmişdir. Keçmiş Sovetlər Birliyi dövründə isə ərəb əlifbası kiril əlifbası ilə əvəz edilmişdir.

Bundan əlavə, müxtəlif dövrlərdə, sözügedən kiril əlifbasının Azərbaycan dilinin fonoloji xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşdırılması məqsədilə bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. Lakin, 1991-ci ildə Azərbaycan dövləti müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dili üçün latın qrafikası qəbul

edilmişdir. Burada əsas məsələ hər bir dövrdə yaradılan ədəbiyyat əlyazmaları, siyasi sənəd və materialların identikliyinə qorunması və onların gələcək nəsillərə düzgün şəkildə ötürülməsi zərurətidir.

IV. AZƏRBAYCAN-FARS ƏLİFBALARININ TRANSLİTERASIYA PROBLEMLƏRİ

Britannica Ensiklopediyasının hesabatına əsasən, hazırda İranda 15 milyondan çox azərbaycanlı yaşayır [6]. Burada Azərbaycan dili ana dili kimi əsasən Təbriz, Zəncan, Ərdəbil kimi böyük şəhər və vilayətlərdə geniş şəkildə istifadə olunduğuna baxmayaraq, bu dil üçün ərəb əlifbası əsasında tərtib edilmiş Fars qrafikası istifadə olunur. Qeyd edilən ərazilərdə yerləşən məktəb və universitetlərdə, o cümlədən, Təbriz Universitetində Azərbaycan dilinin təhsildə istifadəsinə İran hökuməti qadağa qoymuşdur. Halbuki, Azərbaycan əyalətlərində yerləşmiş təhsil müəssisələrində fars dilindən başqa yeddi xarici dildə aparılır [7]. Azərbaycan dilinin digər dillərlə, xüsusilə də ingilis dili ilə transliterasiya probleminin həlli dünyada yaşayan 30-35 milyon azərbaycanlıların virtual məkanda ünsiyyəti üçün də əhəmiyyət kəsb edir [8].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin İranda istifadəsinə qoyulan qadağalar yalnız təhsildə deyil, kütləvi informasiya vasitələrində də özünü biruzə verir. İran konstitusiyası "mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrində regional və ya qəbilə dillərinin istifadəsinə" icazə verməsinə baxmayaraq [9], burada Azərbaycan dilinin istifadəsi sıxışdırılır. Məsələn, Zəncan Əyalətinin Radio və Televiziyasının uşaq, böyük və yaşlılar üçün yayımladığı proqramların 50%-dən az bir hissəsinə yalnız Azərbaycan dilində yayımlanmasına icazə verilir. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində nəşr olunan istənilən yazı ictimaiyyətə yalnız fars əlifbasında təqdim olunur [10]. Belə olduğu halda Azərbaycan dilindəki bütün sözlər fars dilinin orfoqrafik və fonoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla əvvəlcə fars əlifbasına, daha sonra isə qlobal informasiya fəzasına transliterasiya edilərək təqdim olunur. Təbii ki, həmin sözlərin əksəriyyəti Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımız tərəfindən bir qədər dəyişdirilərək öz dialektlərinə uyğunlaşdırılmış şəkildə istifadə edilir. Məhz həmin sözlərin də bir neçə dəfə digər əlifbalara transliterasiya edilməsi onların təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Bu isə birbaşa milli identikliyin pozulmasına gətirib çıxarır. Bu, əsasən şəxs adları, milli-mənəvi dəyər kəsb edən obyektlərin adları və toponimlərin identikliyinə təhlükə yaradır. Məsələn, "Suleymanov" soyadı fars dilinin fonologiyasına uyğunlaşdırılaraq əvvəlcə fars əlifbasına, daha sonra latın əlifbasına "Souleimanov" kimi transliterasiya olunur.

V. AZƏRBAYCANDA TRANSLİTERASIYA SAHƏSİNDƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ ÜÇÜN TƏKLİFLƏR

Transliterasiya probleminin yuxarıda qeyd edilən məsələlər yalnız İranda deyil, Azərbaycan Respublikası ərazisində də mövcuddur. Belə ki, əksər rayon və şəhər adları sovet hakimiyyəti dövründə əvvəlcə rus dilinin fonoloji xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış, daha sonra isə beynəlxalq ictimaiyyətə də o şəkildə təqdim edilmişdir. Buna misal olaraq, Zaqatala - "Закаталы" ("Zakataly"), Balakən - "Белоканы" ("Belokan"), Şamaxı - "Шемаха" ("Shemaha") və Naxçıvan - "Нахичевань" ("Nakhichevan") kimi şəhər adlarının transliterasiyasını göstərmək olar. Toponimlərin bu şəkildə təhrif edilərək qlobal informasiya fəzasında yayılması identikliyin pozulması ilə nəticələnir. Bu təhriflər, bəzi hallarda yalnız transliterasiya olunan dillərin qrammatik xüsusiyyətləri ilə deyil, həmçinin siyasi-ideoloji faktorlarla bağlı ola bilər. Məsələn, Şamaxı şəhərinin adının "Шемаха" ("Shemaha") şəkildə transliterasiya edilməsi Rusiya Federasiyasının Çelyabinsk vilayətində "Şemaha" çayı sahilində yerləşən eyni adlı kəndin adı ilə eyniləşdirilə bilər [11].

Transliterasiya sahəsində mövcud problemlərdən biri də artıq istifadə edilməyən qədim əlifbalar üçün konvertasiya cədvəllərinin qəbul edilməməsidir. Bu, qədim əlifbalarda yazılmış çoxsaylı materialların, sənəd və kitabların oxunması, ictimaiyyətə əlverişli olması, milli-mənəvi dəyərlərin aşkarlanması və gələcək nəsillərə təhrif edilmədən ötürülməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Transliterasiya problemlərinin hərtərəfli həlli üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi təklif edilir:

- Azərbaycan dilinin qrafikası üçün qəbul edilmiş mövcud konvertasiya cədvəllərinin təkmilləşdirilməsi və ya yeni konvertasiya cədvəllərinin hazırlanıb, təsdiq edilməsi üçün Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatına (ISO) təqdim edilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin cədvəllərə ediləcək dəyişikliklər Azərbaycan dilinin qrammatik, orfoqrafik və fonoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən elm sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən aparılmalıdır.
- Azərbaycan dili üçün indiyədək qəbul edilən əlifbalarının bir-biri ilə vahid transliterasiya cədvəlləri qəbul edilməlidir.
- Azərbaycan dilinin qrafikasının digər dillərin qrafikaları ilə transliterasiya sistemi yaradılmalıdır.
- Təklif olunan transliterasiya sistemi sınaqdan keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün istifadəçilər ilə əks əlaqə qurulmalı və onlardan gələn təklif və tövsiyələr nəzərə alınmalıdır.

VI. NƏTİCƏ

Məqalədə transliterasiya probleminin milli identikliyin pozulmasına göstərdiyi təsirlər, virtual məkanda ingilis dilinin geniş istifadəsi və digər dillərə təsiri, o cümlədən Azərbaycan dilinin ingilis dili ilə uyğunlaşdırılması məsələləri araşdırılmışdır. Transliterasiya sahəsində mövcud problemlərin həlli üçün konvertasiya cədvəllərinin təkmilləşdirilməsi və ya yeni konvertasiya cədvəllərinin hazırlanması, Azərbaycan dilinin qrafikasının digər dillərin qrafikaları ilə transliterasiya sistemi yaradılması və s. təkliflər irəli sürülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

- [1] Herrings, S.C. 2002. The language of the İnternet: English dominance or heteroglossia? Keynote Speech Delivered at the İnternaational Conference on Cultural Attitudes Towards Tehnology and Communication, University of Montreal, Quebec, Canada
- [2] <https://www.ethnologue.com/statistics>, Ethnologue: Languages o the World (21st edition)
- [3] Brenda Danet, Susan C. Herring. The Multilingual İnternet-Language, Culture, and Communication, Oxford University Press, 2007. pp. 16-18
- [4] Sunol, R., Satumo, P. (2008). İLQİA jurnalının yeni təşəbbüsünü dərc etmək. 1-2
- [5] <https://www.analizfamilii.ru/Khrushchev/translit.html>
- [6] "Azerbaijani (people)". Encyclopedia Britannica. Retrieved 24 January 2012. <https://www.britannica.com/topic/Azerbaijani-people>
- [7] Asim Jannatoglu, THE MINORITY RIGHTS OF AZERBAIJANI TURKS IN IRAN, Middle East Review of International Affairs, Vol. 20, No. 1 (Spring 2016) p.9
- [8] Sela, Avraham (2002). The Continuum Political Encyclopedia of the Middle East. Continuum. p.197. ISBN0-8264-1413-3
- [9] The Constitution of the Islamic Republic of Iran, Article 15, Iran Human Rights Documentation Center, <http://www.iranhrc.org/english/english/human-rights-documents/iranian-codes/3017-the-constitution-of-the-islamic-republic-of-iran.html?p=7>
- [10] FIDH/Discrimination Against Religious and Ethnic Minorities in Iran, Paris, Geneva, New York, 77th Session of the United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination, July 2010, <http://www.refworld.org/pdfid/4c8622f72.pdf>, p. 16
- [11] Шемаха, Челябинская область. Мир путешествий и приключений. Проверено 30 июня 2008. Архивировано 15 марта 2012 года

TRANSLITERATION - AS A SOURCE OF GREAT DANGER TO NATIONAL IDENTITY

Sabina Mammadzada

Institute of Information Technology of ANAS
sabinamammadzadeh@gmail.com

Abstract -- The article examines the impact of the transliteration problem on the national identity. it highlights transliteration as one of the key elements of communication in the global information environment, its importance, and the problems caused by transliteration. These problems are explained by several transliteration forms of the same words in a virtual environment. The article offers a number of recommendations for resolving transliteration problem in virtual space, simplifying intercultural communication and protecting national identity through transliteration.

Keywords -- transliteration, romanization, standard, virtual space, national identity